

Mr. sc. Mehmed Kardaš

PALEOGRAFSKA ANALIZA PISMA KOPITAROVA BOSANSKOG ČETVEROEVANĐELJA

Sažetak

U radu se analiziraju paleografske odlike pisma Kopitarova četveroevanđelja, bosanskog crkvenoslavenskog rukopisa s kraja 14. stoljeća. Ispituju se sredstva uključena u organizaciju pisane poruke kroz: 1) tekstno polje i linijski ustroj, 2) slovni inventar – posebni slovni oblici, 3) *scriptura continua* i znakovi razgraničenja: interpunkcija i majuskule i 4) ligature i kraćenja. Odabrani grafetički nivoi analize poslužit će kao osnova za pokušaj vremenske i prostorne ubikacije rukopisa.

Ključne riječi: Kopitarovo četveroevanđelje, bosanska redakcija crkvenoslavenskog jezika, paleografija, grafetika

Uvod

Tip ćirilicnog pisma kojim je pisan tekst Kopitarova četveroevanđelja u paleografskom pogledu bitno ne odstupa od verzije pisma u drugim tekstovima bosanske crkvenoslavenske pismenosti kraja 14. i početka 15. stoljeća. U dosadašnjim istraživanjima ovaj je tip pisma kvalificiran kao crkveni kvadratični (polu)ustav, čija je temeljna odlika zadržavanje konzervativne morfologije slova (Kuna 2008: 66). S obzirom na to da Kopitarovo evanđelje nema sačuvan kolofon – a to znači da nemamo ni apsolutnu dataciju, ne zna se ime pisara, kao ni mjesto pisanja kodeksa – paleografska analiza rukopisa poslužit će kao osnova za pokušaj vremenske i prostorne ubikacije rukopisa, s posebnim osvrtom na usporedbu slovne morfologije ovoga rukopisa sa drugim istodobnim ćiriličkim bosanskim crkvenoslavenskim tekstovima. Pored toga, bit će neophodno preispitati i pretpostavku V. Mošina o sličnosti rukopisa Kopitarova evanđelja i rukopisa *Prozorske listine* (1366) koju je sačinio Tvrtkov dijak Dražeslav Bojić (1971: I: 127). U skladu s navedenim, pri paleografskoj analizi teksta Kopitarova evanđelja ispitat će se sredstva uključena u organizaciju pisane poruke kroz: 1) tekstno polje i linijski ustroj, 2) slovni inventar – posebni slovni oblici, 3) *scriptura continua* i znakovi razgraničenja: interpunkcija i majuskule i 4) ligature i kraćenja.

Tekstno polje i linijski ustroj

Kopitarovo evanđelje, kao i gotovo sva druga bosanska evanđelja – izuzev najstarijih Grigorović-Giljferdingovih odlomaka iz 13. stoljeća – prepoznatljivi su po formatu male osmine u kojima je tekst organiziran jednostupčano. Tekstno polje omeđeno je marginama, čija je svrha olakšavanje vizuelne percepcije budući da prazan i svijetao okvir oko tamne tekture pomaže čitatelju da izoštri svoj pogled na ispisani tekst odnosno da neutralizira pozadinu (Žagar 2007: 252–253). Donja margina, kao što je to uobičajeno u srednjovjekovnim tekstovima, nešto je veća, i može poslužiti za ispisivanje naslova opširne glave (v. str. 14b i 15a), premda su ovi

naslovi češći na gornjoj margini. S druge strane, vertikalne margine rezervirane su za Euzebijeve kanone, koji su u Kop. evanđelju sastrugani da bi ustupili mjesto liturgijskim oznakama pravoslavnog obreda.

S obzirom na to da je cijeli kodeks pisao jedan pisar, očekuje se relativno ujednačeno pisanje, premda detaljnija analiza pokazuje da to nije uvijek tako. Čini se da je zamor, uzrokovan najvjerojatnije brzinom obavljanja ovako složenog posla kao što je prepisivanje kodeksa, ostavio traga na mnogim stranicama. Ostaci tinte sa tek prepisanih listova, kao i brojne greške različite prirode, svjedoče o tome da je pisar vrlo ubrzano prepisivao tekst, pa se na osnovu toga stječe utisak da nije pretjerano pedantan i brižljiv. Osim toga, repariranjem rukopisa zasigurno su izbrisani neki važni tragovi koji govore o samom procesu pisanja, ali se ipak na nekim listovima čuvaju. Naime, tragovi liniranja tekstnog polja ponekad se naziru na lijevim marginama teksta (str. 1b, 3b, 5b), premda ni ono u većem dijelu kodeksa nije idealno poravnano (str. 17b, 71a, 126a). S druge strane, desni rub teksta najčešće je neporavnan, što se uglavnom sreće i kod drugih pisara, iako je tekstno polje i na ovoj strani ponekad omeđeno (str. 9a). Međutim, mehaničko sječenje riječi na kraju reda često pomaže poravnavanju desnog ruba, a ovu staru osobinu dobro slijede bosanski pisari. Tako i pisar Kop. evanđelja nerijetko mehanički prelama riječi na kraju reda; o tome najbolje svjedoče primjeri u kojima od ostatka riječi odvaja samo jedno slovo, ponekad čak i poluglas, a bilježe se i primjeri razdvajanja slogotvornog *r* od poluglasa, kao i razbijanje prijedloga:

а-врамла (1a: 2/3r), л-ежеща (15b: 2/3r), к-ъ (32b: 21/21r), с-воєго (41a: 5/6r), р-
ьцѣте (103b: 19/20r), а-ще (149a: 21/22r), т-єбѣ (179a: 9/19r), б-хдєть (211b: 7/8r);
амнндав-а (1b: 2/3r), бнт-н (160a: 20/21r), наѣтак-ъ (179b: 5/6r), ест-ъ (199a:
19/20r);
мр-ьтвн (20b: 10/11r), ѿр-ьствн (43a: 4/5r), скр-ьбещнмь (57a: 16/17r), ср-ьпъ
(73a: 20/21r).

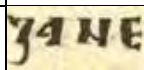
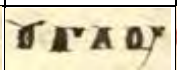
Kad je riječ o tragovima liniranja redova, oni se ne naziru, što ukazuje na mogućnost da pisar nije ni sprovodio liniranje, ili barem ne brižljivo. Ovakva pretpostavka najbolje objašnjava često neporavnane redove – u smislu donje crte na koju se postavljaju slova – kao i nejednak razmak između njih. Zbog svega toga se dešava da početak i kraj reda često nisu u istoj ravni, te se stječe dojam da uređivanju redova pisar nije posebno posvećen. Osim toga, dovoljno je pogledati već na prvoj stranici (1a) odnos razmaka među redovima (1-5r : 7-9r) kako bi se ustanovilo da u tom smislu nije pretjerano marljiv. Međutim, kada se u ovom aspektu uređivanja teksta pisar Kop. evanđelja uspoređi s pisarima drugih evanđelja, čini se da ga je moguće pozicionirati negdje u sredinu: dok su Hval i pisar Nikoljskog evanđelja svim detaljima organizacije teksta doista više posvećeni, pa se na osnovu općeg utiska njihov tekst odaje mnogo elegantnijim, stranični postav rukopisa u čijem su se nastanku smjenjivali pisari – poput Čajničkog i Ev. iz Dovolje – dosta su neujednačeni, pa, u skladu s tim, i odaju signal opće neusklađenosti odnosno neurednosti.

U vezi sa koordinacijom u linijskom sistemu važno je istaći kako je upravo ovaj proces odigrao važnu ulogu u formiranju posebnih slovnih oblika minuskule suprotstavljajući je

ustavnom pismu.¹ Dok je, načelno uzevši, minuskula rezervirana za svjetovne tekstove – diplomatske, upravne i poslovne – koji nastaju iz praktičnih razloga i u posebnim prilikama uglavnom iz nužde, svečani liturgijski tekstovi namijenjeni su povišenom, glasnom čitanju. To znači da se može govoriti o višem i nižem funkcionalnom registru, što se svakako odrazilo u koordinaciji i linijskom ustroju, koja je u minuskuli u centralnom dijelu linijskog sistema jednostupnjevit, a reci su četverolinijski ustroj, za razliku od ustavnog pisma čiji je linijski ustroj zapravo dvolinijski (Paskojević 2015: 35–36). Međutim, u Kop. rukopisu, uostalom kao i kod drugih pisara bosanskih crkvenih tekstova, sva slova nisu uvijek smještena u dvolinijski sistem, pa i u definiranju tipa pisma kojim su pisani – u smislu ustava ili poluustava – nema saglasnosti. Naime, čisti ustav, koji bi trebao biti rezerviran za najsvečaniji funkcionalni registar, čak ni u najstarijim crkvenoslavenskim tekstovima ne podrazumijeva čisti neprobijeni dvolinijski ustroj,² pa se, stoga, u zavisnosti od kriterija koji se primjenjuju, i crkvena verzija zapadnog ćiriličkog pisma nerijetko različito imenuje. Osim toga, sličan tip ćiriličkog pisma u upotrebi je i u kancelarijskoj prijepisci³ prije Tvrtkovog krunisanja, posebno u kancelariji Stjepana II Kotromanića, a to nameće potrebu preciznijeg definiranja ovih podtipova pisma.⁴

Kvalifikacija tipova pisma svakako bi se morala zasnivati na kriterijima funkcionalne naravi; dok svečani karakter crkvenog pisma uvjetuje i sporiji ritam pisanja, što implicira i sporije mijene slovnih formi, svjetovne tekstove zahvaća proces minuskulizacije budući da nastaju iz praktičnih razloga. Stoga mi se čini najprikladniji nazivom za crkveni tip zapadnog ćiriličkog pisma – *poluustav*.⁵ Svečanost ovog tipa pisma ogleda se u relativnom očuvanju pravokutnog slovnog modela, zapravo pravilnih proporcija slova, zatim upotrebi tankih i debelih linija, što sve ima ishodište u pravilima ustavnog pisma, dok se narušavanje geometrijske pravilnosti slova, kao i ravnomjernog liniranja, zatim prelazak slabih dijelova slova u četverolinijski prostor mogu okarakterizirati kao osobine poluustava.

Iako većina slova uglavnom ostaje u granicama dvolinijskog sistema, neki se slovnij dijelovi probijaju u zamišljeni gornji i donji dio četverolinijskoga prostora. Uglavnom kao i kod drugih pisara bosanskih crkvenoslavenskih tekstova, u donji prostor svojim slabim dijelovima manje ili više prelaze slova: Δ, 3, ρ, ου, φ, χ, ψ, ц и ξ.

d	z	r	u	f
				

¹ Savremena paleografska proučavanja srednjovjekovnih tekstova govore da je slovna koordinacija odnosno minuskulizacija glavni pokretač promjena u pismu, a u osnovi dinamike promjena slovnih oblika leži težnja za ekonomiziranjem. V. o tome kod Žagara i Paskojevića (2014: 221–222).

² To je u skladu s tumačenjem koje kaže „da ćirilički ustav, za razliku npr. od latiničke kapitale, nikad – pa ni u najstarijim sačuvanim tekstovima – nije podrazumijevao čisti neprobijeni dvolinijski ustroj. Donju liniju u ćiriličkim tekstovima staroslavenskoga kanona iz XI. st. (npr. *Savina knjiga*, *Suprasalski zbornik*) uvijek je probijao znatan dio slova: *dobro*, *zelo*, *rbci*, *her*, *šta*, *ci*, *ksi*, *psi*, *ypsilon* (pa time i *uk*), što je zapravo samo nastavilo praksu poznatu i u grčkim srednjovjekovnim (uncijalnim) tekstovima” (Žagar 2016: 39).

³ V. Mošin tvrdi da je specifičan razvoj zapadne ćirilice, koja se rodila na dukljansko-humsko-bosanskom području, na teritoriji bosanske države formirao poseban sistem pisma i pravopisa. Petrificirana dukljansko-bosanska grafija ostala je izvan grafijske i pravopisne evolucije koja se desila u nemanjičkoj državi, a starinski tip pisma u bogoslužnim knjigama gotovo u istom obliku služi i u kancelarijskoj prijepisci (1965: 177).

⁴ O problemima definiranja tog tipa ćiriličkog pisma vidi detaljnije kod M. Žagara, koji pismo Dražeslava Bojića smatra (*polu*)ustavnim (2016: 41–42). Upravo iz istih razloga – metodološke nesigurnosti kojoj je rezultat nedovoljna proučenost ustavnih tekstova – također koristim “kompromisni naziv” (*polu*)ustav.

⁵ H. Kuna ovaj tip pisma naziva *kvadratičnim poluustavom* – tip poluustava sa četvrtastim, razvučenim slovima (2008: 66).

<i>h</i>	<i>šta</i>	<i>c</i>	<i>ks</i>

Gornju liniju reda probijaju slovo *h* i ponekad neznatno *h*, ali se trag minuskulizacije uočava i kod slova *д*, istina samo u dva primjera u kojima je potez izvijen u gornji prostor.

<i>d</i>	<i>b</i>	<i>ě</i>

Slovni inventar

Iako „je konačan dojam o pismu jedino moguće steći uvidom u cjelinu teksta” (Žagar 2016: 40), opis i usporedba slovnih oblika – zasnovani čak i na slovocentričnom pristupu koji se bavi ponajprije utvrđivanjem provenijencije slovnih formi – često mogu ponuditi dragocjena saznanja o mijenama slovnih formi unutar jedne ili više škola, ali i o zajedničkim predlošcima. Tako npr., poređenje slovne morfologije Kop. evanđelja sa drugim bosanskim tekstovima pokazuje kako se ovaj pisar oslanja na starije uzore poput Divoševog i Manojlovog evanđelja, dok vizuelna usporedba pisma sa drugim reprezentativnim bosanskim crkvenim kodeksima poput Hvalovog i Nikoljskog evanđelja nameće zaključak da pismo Kop. pisara ne doseže ljepotu ovih rukopisa, što ima uporište u odnosu pisara prema uređivanju teksta.

Ipak, uz sve individualne razlike koje pismo Kop. evanđelja izdvajaju kao poseban rukopis, riječ je konzervativnijoj crkvenoj verziji ćiriličnog pisma koja se na prostoru srednjovjekovne Bosne njeguje u 14. i prvim decenijama 15. stoljeća, upravo u zlatno doba ove pismenosti. Minimalne razlike među rukopisima možda najviše govore o istom tipu ćiriličnog pisma, premda se u razlikama mogu kriti tragovi utjecaja starijih ili paralelnih pisarskih škola. Stoga ćemo ovdje prikazati morfologiju slovnog inventar pisma Kop. evanđelja u odnosu na istodobne crkvene rukopise.

- a** Crkvena varijanta ćiriličkog pisma poznaje više formi ovog slova, a zajednička je paleografska odlika bosanskih pisara vertikalni stubić (Đorđić 1971: 138), u gornjem i donjem dijelu proširen. Razlike u slovnoj morfologiji u bosanskoj grupi tekstova uglavnom se svode na položaj i veličinu petljice, koja obično zauzima gornju polovinu stabla ili sredinu, a kompletna slovna forma smještena je u dvolinijski prostor. Pisar Kop. rukopisa ima različite oblike ovog slova ako se razmatra položaj i oblik petljice: ona je najčešće zaobljena, više ili manje , ponekad može biti i spljoštena , pa čak i prelomljena , što je približava obliku slova kakav je uopćen u starijim bosanskim evanđeljima – Divoševom i Manojlovom

- b** I slovo **Ѣ** također je smješteno u dvolinijski sistem. Stubić slova je vertikalni, a petljica obla i najčešće zauzima donju polovinu slova. Gornji horizontalni potez često je neznatno duži od trbuha **Ѣ** i završava trokutastim privjeskom.

v	Najčešća je forma s trokutastim trbusima Ɀ koji nisu uvijek iste veličine. Često je donji neznatno veći od gornjeg Ɀ , a trbusi se uglavnom sastaju na sredini stabla. Manje-više isti oblik nalazimo i kod drugih pisara, iako se ponekad, npr. kod Pripkovića, zapažaju i primjeri koji su na putu da zadobiju oblik četverokuta Ɀ .
g	Slovo ima oblik kakav se sreće kod drugih bosanskih pisara. Na vertikalni stub, prema dnu više Ɀ ili manje zadebljan Ɀ , dolazi prečka koja završava privjeskom.
d	Uopćena je morfološka inačica petopoteznog slova Ɀ , čiji špicevi često mogu neznatno zadirati u donji prostor linijskog ustroja. Stilizacija ove slovne forme u dva primjera nastavljena je izvijanjem poteza ulijevo Ɀ (164b: 17r) i Ɀ (168b: 17r), što se može promatrati i kao svojevrsna minuskulizacija slovne forme.
e	Pisari bosanskih crkvenih tekstova prepoznatljivi su po ovoj slovnoj formi; slovo je sačinjeno od luka, dubljeg ili plićeg, smještenog u dvolinijski sistem, iz čije sredine, koja je obično deblja od završetaka, izlazi jezičak koji završava čekićem Ɀ .
ž	Osnovu slova Ɀ čine dva suprotno okrenuta horizontalna luka, donji često nešto veći od gornjeg. Lukove, čiji su vrhovi uglavnom spojeni, presijeca vertikalni stubić. Budući da bosanski pisari nerijetko imaju različite oblike slova ž, model ovoga slova u paleografskoj analizi može poslužiti kao indikator utvrđivanja autorstva nepotpisanih tekstova. Najčešća forma u bosanskim crkvenim tekstovima je ona sa dva horizontalno položena luka, koja se ne moraju uvijek dodirivati, kao npr. u Vrutočkom Ɀ i Pripkovićevom Ɀ evanđelju, a lukovi ponekad mogu prerasti i u oštre uglove koji su vertikalno suprotstavljeni, kao kod prvog pisara Čajničkog evanđelja Ɀ .
z	Ovo slovo javlja se isključivo u brojnoj vrijednosti, a izgledom podsjeća na rotirano latinično slovo s. Kompletно slovo često je neznatno nagnuto ulijevo Ɀ za oko 30°.
z	Slovo prelazi u donji dio prostora. Zapravo je gornja polovina odnosno jaki dio slova Ɀ smješten u dvolinijski, dok donji, slabi dio, zalazi u donji međuprostor. Stubić gornjeg dijela je blago iskošen, dok je repić manje ili više zavijen ulijevo.
i	Oblik <i>osmične</i> forme Ɀ čine dva vertikalna stuba koja su na sredini ili neznatno iznad nje spojena prečkom, dok je <i>desetično</i> , koje se kao i kod drugih bosanskih pisara javlja gotovo uvijek u brojnoj vrijednosti, presječeno na sredini stabla Ɀ .
d	Slovo đerv također je smješteno u dvolinijski prostor, a pisano je u varijanti bez prečke Ɀ . Stablo je zadebljano prema vrhu ili kompletno Ɀ , a postavljeno je na četvrtastu čašicu čiji se bočni potezi blago zavijaju prema unutrašnjosti. Oblik bez prečke karakteristika je starijih bosanskih evanđelja – Manojlovog i Divoševog Ɀ iz prve polovine 14. st., ali i Grigorović-Giljferdingovih odlomaka evanđelja iz 13. stoljeća Ɀ . Upravo se u načinu izvođenja ove verzije slova Kop. približava starijoj školi, dok većina drugih pisara ima prečku – Sofijsko, Nikoljsko, Vrutočko, Ev. iz Dovolje, Pripkovićevo. U izvedbi ovoga slova također se razlikuju Dražeslav Bojić i pisar Kop. evanđelja. Dražeslav u <i>Prozorskoj povelji</i> iz 1366. godine, ali i u drugim tekstovima, piše mlađu varijantu slova sa prečkom Ɀ . ⁶

⁶ Slova pisara Dražeslava Bojića donosim iz Tvrtkove povelje upućene Vlatku Vukoslaviću (1357), a iz *Prozorske listine* v. u tabeli M. Žagara (2016: 40).

k	Slovnu formu čine dva dijela. Od vertikalnog stuba prelomljena linija najčešće je odvojena ⱱ , rjeđe i spojena Ⱳ , a ivice slova najčešće završavaju zadebljanjima.
l	Slovo čine dvije položene linije sastavljene na vrhu Ɑ koji je ponekad zaravnjen Ɱ .
m	Poznato je da različite forme ovog slova u evanđeljima predstavljaju tradicije različitih škola (Grickat 1961–1961: 247). Osnovu slova u Kop. rukopisu čine dva stuba, neznatno nagnuta unutra, s ugibom koji može biti i oštar Ɑ i ovalan Ɱ .
n	Slovo prave dvije vertikalne linije spojene unutrašnjom Ɐ . Spojnica, koja može biti blago zaobljena Ɒ , počinje ispod vrha prvog stuba i završava iznad dna drugog.
o	Ovo slovo najčešće je jajastog oblika ⱱ , kakvo se sreće i kod drugih pisara mlađih bosanskih evanđelja, za razliku od kvadratične forme u Manojlovom i Divoševom ev. ⱱ , ili, pak, one u Grigorovič-Giljferdingovim odlomcima Ⱳ . Popunjavanje slova tačkom često je i u Nikoljskom evanđelju ⱳ .
p	Slovo je sačinjeno od dviju vertikalnih linija spojenih gornjom horizontalnom ⱴ .
r	Na stablo ovoga slova, koje je najčešće blago zaobljeno i zalazi u donji dio zamišljenog četverolinijskog prostora, dolazi uglavnom četvrtasta glavica Ⱶ .
s	Osnovu ove slovne forme gradi luk koji je može biti manje ⱶ ili više dubok ⱷ .
t	Stub ovog slova je uspravan i zadebljan prema dnu ⱸ , a vodoravna prečka završava trokutastim privjescima. Trostubačna forma javlja se kao nadredna ⱹ .
u	Najveće razlike bosanski pisari pokazuju u pisanju slova za vrijednost /u/, te, u skladu s tim, analiza varijanti ovog slova može također poslužiti kao pouzdan metod u utvrđivanju pripadnosti školi, ali i u ustanovljavanju autorstva. Stara ligatura, sazdana od slova <i>o</i> i <i>ižice</i> , u Kop. rukopisu javlja se u dva oblika – nespojeni i spojeni. Nespojena ligatura s nadmetnutim dijelom u obliku ptičice ⱺ nema simetrične krake, desni je nešto deblji od lijevog, kao ni vodoravnu crticu na spoju ⱻ , kakvu npr. piše pisar Vrutočkog evanđelja. Kod spojene ligature, koja ponekad izgleda kao jednopotezna ⱼ , krila su obično raširena. I Dražeslav Bojić u povelji iz 1366. godine piše spojenu formu, ali se ona od oblika u Kop. evanđelju razlikuje po tome što su nadmetnutom dijelu dodana krila ⱼ . Uz ove varijante, kod pisara Kop. evanđelja javlja se i spoj <i>oy</i> , koji je zadobio oblik horizontalne ligature ⁷ . Ta ligatura bitna je značajka bosanskih rukopisa (Đorđić 1971: 136), a za razliku od prethodna dva tipa, nastala stilizacijom stare grčke ligature, ova spojnica je najvjerojatnije bosansko-humska inovacija prirodnog vodoravnog pomjeranja slova: od dodirivanja do potpunog preklapanja (Raos 2014: 185). Međutim, ne stječe se dojam da je pisar vješt ovoj ligaturi; desni krak slova – <i>y</i> , koji prelazi u donji dio četverolinijskog sistema, može biti duži ⱽ , sa zadebljanom kukicom na vrhu, ili kraći Ȿ , sa zavijenom kukicom.
f	Ovo slovo u Kop. evanđelju ne javlja se često, a sačinjeno je od vertikalnog stuba čiji donji dio probija međuprostor. Na stub dolaze obli lukovi koji su relativno

⁷ Horizontalnu ligaturu najčešće piše pisar Sofijskog rukopisa, ali se ona javlja i u Pripkovićevom i u Evanđelju iz Dovolje.

simetrični . Sličan oblik prisutan je i kod drugih bosanskih pisara, izuzev Ev. N° 697 u kojem dolazi nešto drukčija verzija, s oštrijim uglovima – .

h	Slovo formiraju dva ukrštena stuba nejednake veličine i debljine; lijevo nagnuti potez je deblji i kraći, dok je desno nagnuti stub tanji te uglavnom probija donji dio četverolinijskog prostora, često zahvaćajući slova iz donjeg reda.
ô	Oblik ovoga slova prave dva luka koja su spojena i često su nejednakih proporcija. Središnja spojna crta obično dopire do visine bočnih poteza ili je kraća . Neobičnu verziju ovog slova, koje je izgubilo lukove, piše prvi pisar Čajničkog ev. .
šta	Stubovi slova su vertikalni, a središnji zadire u donji međuprostor i tanji se prema kraju. Ponekad je središnji donji potez zavijen lijevo ili desno.
c	Ispod kvadratične čašice, smještene u dvolinijski prostor, spušta se desni potez slova koji ima tendenciju tanjanja prema kraju i neznatnog zavijanja ulijevo.
č	Čašica slova je polukružna, a stablo zadebljano prema dnu. Drukčiji oblik ima npr. pisar Vrutočkog evanđelja , čiji je forma veoma bliska novoj minuskulnoj inačici V. Formu slova ч s presječenim stablom nalazimo u Pripkovićevom , Ev. iz Dovolje , Ev. N° 697 , ali je često pišu i pisari epitafa. ⁸ Oblik slova sličan ovom u Kop. evanđelju piše i dijak Dražeslav Bojić u <i>Prozorskoj povelji</i> (1366).
š	Kao i kod većine bosanskih pisara, na horizontalnu podlogu dolaze tri vertikalna stuba , a cijelo slovo često je napisano neznatno iznad donje linije.
b	Slovna forma <i>jer</i> sačinjena je od uspravnog stuba na koji dolazi obla petljica .
y	Slovo jeri formiraju <i>jer</i> i vertikalni stubić, a između njih uvijek dolazi spojnica. Svi pisari bosanskih evanđelja veoma slično izvode ovo slovo.
ě	Na uspravan i pri vrhu zadebljan stubić, koji najčešće neznatno probija gornji prostor, postavljena je prečka sa privjescima – . Petljica slova uglavnom je obla.
je	Ligaturu pisar Kop. evanđelja ne piše često, a slovo e isto je kao i izvan ligature.
ju	Slovo o u sastavu ligature izgledom ne odudara od takvog slova izvan ligature.
theta	I ovo grčko slovo javlja se isključivo u brojnoj vrijednosti. Sačinjeno je od kruga koji je nešto spljošten te na sredini ili neznatno iznad sredine presječen.
ks	Grčko slovo <i>ks</i> , koje se javlja samo u brojnoj vrijednosti, u bosanskim tekstovima je rudimentirano, a ima oblik sličan slovu ч sa stubićem koji se prema dnu prelama .

Scriptura continua

U pogledu sprovođenja principa *scriptura continua*, za bosanske crkvene kodekse može se reći da dobro odražavaju stanje karakteristično za istodobne ćirilične tekstove. P. Đorđić napuštanje principa *scriptura continua* u ćiriličnim kodeksima vezuje za 14. stoljeće (1987:

⁸ Ovakva verzija slova č javlja se u natpisu *Vignja Miloševića* iz Kočerina, zatim natpisima iz Gradca kod Konjica, Vladevine kod Rogatice te epitafima iz Radimlje i Boljuna. Vidi tabele u mojoj knjizi (Kardaš 2015: 35–37).

183), ali je, po svemu sudeći, u 14. i 15. stoljeću u pitanju *prozračivanje* tekstone odnosno „svojevrsna priprema za okupljanje riječi u združnice”⁹ (Žagar 2007: 341). Na temelju takvog zapažanja M. Žagar zaključuje da je do razdvajanja riječi u ćirilčnim tekstovima došlo tek u 16. stoljeću, a dva stoljeća ranije posrijedi je prozračivanje.

Kad je riječ o bosanskoj grupi evanđelja, čini se da upravo vrijeme njihovog pisanja omogućava praćenje postepenog napuštanja starog uzusa i prelazak na novi. Naime, grupa najstarijih evanđelja – Grigorovič-Giljferdingovo, Divoševo i Manojlovo – relativno dobro čuvaju stariju organizaciju teksta, odnosno pisanje *in continuo*. Razdvajanje leksičkih cjelina bjelinama rijetka je pojava u ovim tekstovima, ali u njima vlada popunjavanje razmaka tačkicama kao signalima diskontinuiteta, što predstavlja tradiciju koja izvire iz kanonskih tekstova. Ova se tradicija postepeno napušta u mlađim bosanskim tekstovima. Međutim, teško je izvesti neko čvrsto pravilo o rasporedu tačkica, iako je njihova funkcija razgraničenja sasvim evidentna, s tim da ponekad, kao i u Kop. evanđelju, tačkice u Divoševom imaju grafetičku ulogu popunjavanja praznina. Isto tako, ponekad je otežano sa sigurnošću ustanoviti bječinu jer je vrijeme učinilo to da su tačkice na mnogim mjestima teško uočljive. Kao ilustraciju upotrebe tačkica u starijim bosanskim evanđeljima donosim stranicu Div. rukopisa – na kojoj vjerno odražavam njihov raspored, a okomitim linijama obilježavam granice među riječima koje nisu odvojene bjelinama ili tačkicama – paralelno sa stranicom Kop. evanđelja.

Divoševo ev. (62b)

·Д· **о прокаженѣм:-**
 НЕДОУГЫ|НМОУЩЕ·РАЗЛНУННН
 МН|ЕЗАМН·Н|БѢСЫ|МНОГН|НЗЬ
 ГНА·Н|НЕ|ОСТАВЛАШЕ|ГЛАТН|БѢ
 СЬ·ЋКО|ВѢДѢХОУ|Н·**Н**|ЮТРО ПО
 БРѢЗГОУ|ЗѢЛО·ВЪСТАВЬ|НЗНДЕ·
 НДЕ|ВЬ|ПОУСТО|МѢСТО·Н|ТОУ|М^о
 ЛНТВОУ|ДѢАШЕ·Н|ГНАШЕ|Н|СНМО
 НЬ·НЖЕ|БѢАХОУ|С|ННМЬ·Н|ОБРѢ
 ТЬШЕ|Н|ГЛАШЕ|ЕМОУ·ЋКО|ВСН|Н
 ЩОУТЬ|ТЕБЕ·Н|ГЛА|НМЬ|НДѢМЬ
 ВЬ|БЛНЖЬНЕЕ|ВСН·Н|ГРАДЫ|ДА|Н
 ТОУ|ПРОПОВѢДЬ·НА|СЕ|БО|НЗНДЬ
 Н|БѢ|ПРОПОВѢДАЕ|НА|СЪМНЩН
 ХЬ|НХЬ·ВЬ|ВСѢН|ГАЛНЛѢН·Н
 БѢСЫ|НЗГОНЕ·**Н|ПРНДЕ|К|НЕМУ**
 ПРОКАЖЕНЬ·МОЛЕ|Н|НА|КОЛѢНУ
 ПАДАЕ·Н|ГЛѢ|ЕМОУ|ЋКО|АЩЕ

Копитарово ev. (17b)

Ѧ **о повелнн ап̄лѡмь**
 ТАКО ЋВН|СЕ ВЬ НЗЛН А|ПАРНСНЕЕ Г
 ЛАХУ О|КНЕЗН БНСѢ НЗГОННТЬ БѢ
 СѢ **Н**|ПРОХОѢШЕ НСѢ ВСУ ГАЛЕЛНУ Н
 ГРАДН ВСЕ Н|ВСН УУЕ НА|СЪНМНЩН
 НХЬ НХЬ Н|ПРОПОВНДАЕ ЕВАНГЛНЕ
 ЦР
 ЪСТВНѢ НСЦѢЛАЕ ВСАКЪ НЕДУГЪ Н|ВС
 АКУ ЕЗУ ВЬ|ЛУДЕХЬ **В**|НДѢВЬ|ЖЕ
 НАРОД
 Н НСѢ МНЛОСРЪДОВА О|ННХЬ ЋКО БНХ
 У СМЕТЕНН Н|ѦТВРЬЖЕНН ЋКОЖЕ Н|О
 ВЦЕ НЕ|НМУЩЕ ПАСТНРА **ТОГ**А ГЛА У
 УЕННКОМЬ СВОНМЬ ЖЕТВА УБО МНОГ
 А А|ДѢЛАТЕЛЬ МАЛО МОЛНТЕ|СЕ УБО
 ГД
 НУ ЖЕТВН ДА|НЗВЕДЕТЬ ДѢЛАТЕЛЕ
 НА ЖЕТВУ СВОЮ **Н ПРНЗВАВЬ** ОБА

⁹ *Združenicom* Žagar naziva združeno pisanje osnovne riječi (veće) s kraćom (jednoslovnom, dvoslovnom ili troslovnom), prethodnom ili sljedećom, a to združivanje utemeljeno je na vizulenom, a ne slušnom kriteriju (Žagar 2007: 341).

ХОЩЕШН Г̄Н · МОЖЕШН МЕ ОУН	НА ДЕСЕТЕ УЧЕННКА СВОѢ ДАСТЬ Н
СТНТН · НСБ̄ ЖЕ МНЛОСРЬДОВ	МЬ ВЛАСТЬ НА Д҃УСНХЬ НЕУНСТНХЬ
АВЬ · ПРОСТЬРЬ РОУКОУ · КОСНУ	ДА НЗГОНЕТЬ Є Н ЦѢЛЕТЬ ВСАКЬ НЕД
Н ГЛ̄Е ЕМОУ · ХОЩОУ НСУНСТН	УГЬ Н ВСАКУ ЕЗУ ВЬ Л҃УДЕХЬ О БѢМА
СЕ · РЕКЬШОУ ЕМОУ АБНЕ ОТН	НА ДЕСЕТЕ АПСЛО̄МА НМЕ НА СУТЬ
	СН ПРЬВН СНМОНЬ НЖЕ НАРНЦАЕТ
	Ь СЕ ПЕТРЬ Н АНЬДРѢН БРАТЬ ЕГО
	ПНЛНПЬ Н ВРЬТОЛОМНѢ ТОМА Н

Navedeni primjer iz Divoševog evanđelja, osim toga što pokazuje relativno dobro čuvanje pisanja *in continuo*, ali uz prozračivanje tekture, potvrđuje još uvijek i slijeđenje stare bizantske tradicije u organizaciji teksta na kraju retka prema kojoj riječi na kraju završavaju na samoglasnik ili poluglas. Iako se u Divoševom ev. mogu naći i primjeri završavanja retka na suglasnik (НСБ̄|ЖЕ|МНЛОСРЬДОВ-, ЪКО|К|Т-, НЬ|ВЬНѢ|ВЬ|ПОУС-), ostaci starog pravila koje traži da kraj završava na samoglasnik ili poluglas još uvijek se čuvaju.¹⁰

Za razliku od starijih tekstova, u nešto mlađem Sofijskom evanđelju, koje najvjerojatnije pripada sredini ili drugoj polovini 14. stoljeća, pisanje *in continuo* već je poprilično narušeno, pa se za Sof. može reći da predstavlja prelazni tip između tradicije kontinuiranog pisanja zasvjedočene u najstarijim tekstovima do relativno odvojenog pisanja u kodeksima 15. stoljeća. Zapravo, u Sofijskom je riječ o prozračnom pisanju u kojem su česte združnice, a svijest pisara ovoga rukopisa o leksičkim cjelinama uočljiva je u još jednoj grafetičkoj specifičnosti koja predstavlja njegov manir. On, naime, u cilju uštede prostora¹¹ vrši kraćenje riječi, i to najčešće na kraju reda. Tim postupkom izbjegava prenošenje jednog ili dva slova u naredni red, a nadredno slovo omogućava izostavljanje krajnjeg poluglasa: ва^М (04a-5r), мо^Е (05a-6r), створит^Б (10b-9r), среБрън^К (28b-1r), народо^М (29b-2r), едн^Н (47b-8r). Ima i primjera sa dva i više slova: твоє^Г (16b-10r), м[а]^{ТН} (41a-3r).¹² Pored toga, ušteda prostora nameće zbijanje redova, što rezultira pisanjem *in continuo*. Združnice su sačinjene od veće riječi kojoj se pridružuje kraća – najčešće veznik, zamjenice ili prijedlog, a tačka se u Sofijskom evanđelju ne javlja kao znak razgraničenja leksičkih cjelina.

U mlađim kodeksima poput Nikoljskog, Hvalovog, Vrutočkog i Čajničkog odvajanje leksičkih cjelina također je zavlдало, ali su i u njima česti i tragovi združenog pisanja. Ponekad se stječe dojam da pisar Kop. evanđelja u odnosu na druge pisare dosljednije odvajа riječi, а i vizuelni doživljaj odaje utisak da su bjeline najveće odnosno najrazgovjetnije. Međutim, u Kop. evanđelju, za razliku od starijih Divoševog i Manojlovog, stara tendencija prema kojoj riječ na kraju reda treba završavati na samoglasnik ili poluglas gotovo da je napuštena, pa su

¹⁰ Čuvanje ove stare tradicije možda ima veze i sa pretpostavljenim grčkim porijeklom pisara Divoševog evanđelja – Manojla Grka, o čemu govori I. Grickat (1960–1961: 251–252). To ukazuje na mogućnost da mu je bolje poznata bizantska organizacija teksta.

¹¹ Da je riječ o štednji prostora, odnosno da kodeks najvjerojatnije nije pisan za visokog dostojanstvenika, ukazuje i veoma skromna iluminacija rukopisa. U sačuvanom rukopisu nalazi se samo jedan ukras – jednostavna zastavica ispred popisa glava Ev. po Marku.

¹² Vidi o tome u mom radu o *Sofijskom evanđelju* (Kardaš 2014).

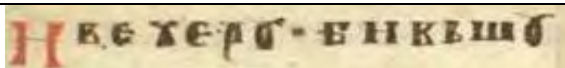
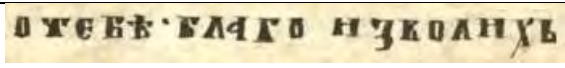
podjednako zastupljeni i primjeri krajeva redova koji završavaju na suglasnik, kao npr.: н|р-, Бнст-, н|Ѹс-, з-, н-, н|г̃л-, пр-, прнстѸпнс- itd.

Interpunkcija i majuskule

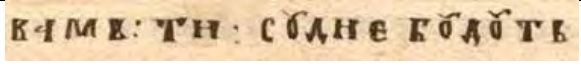
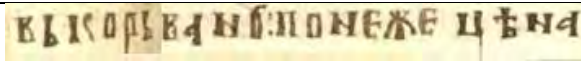
Od interpunkcijskih znakova, koji načelno imaju funkciju razgraničavanja, u tekstu Kop. evanđelja javljaju se tačka, dvotačka te tri tačka, ali se, kao i kod drugih pisara srednjovjekovnih tekstova, ne može precizno utvrditi smisao njihove upotrebe u svim pozicijama. Jedino sistemsko rješenje u upotrebi interpunkcije odnosi se na razgraničavanje slova u brojnoj vrijednosti, ali se i tad upotrebljavaju sva tri znaka, što se uglavnom sreće i kod drugih bosanskih pisara.

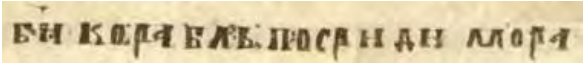
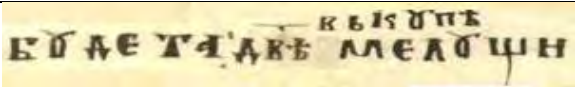
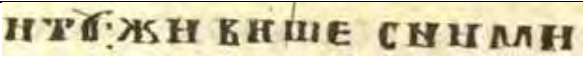
26a-9r		:ṛ·	27a-11r		:ξ:	34a-7r		:̄3:
--------	---	-----	---------	---	-----	--------	---	------

Tačka se, osim u navedenim slučajevima, inače rijetko javlja kod pisara Kop. evanđelja. Čini se da rijetka upotreba tačke, kao u primjerima koji slijede, više ima grafetičku ulogu popunjavanja praznine nego razgraničavanja leksičkih cjelina.

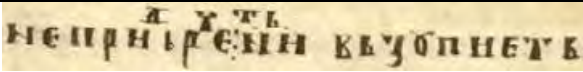
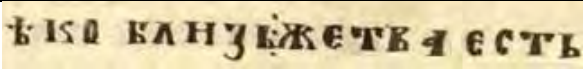
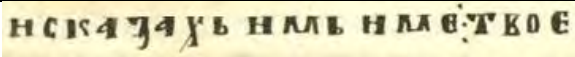
79a-1r		Mk. Н в е х е р ђ • б н в ѡ ш ђ 6:47
115b-5r		Lk. о т е б ѣ • б л а г о н з в о л н х ѡ 3:22

Funkciju koju ima jedna tačka može imati i dvotačka. Inače, u skladu s tendencijom pisara Kop. evanđelja da riječi rastavlja bjelinama, u primjerima kada bjelina kao znak razgraničenja nije dovoljno velika, umetnuta je dvotačka kao znak razdvajanja leksičkih cjelina. Osim toga, dvotačka se može upotrijebiti i onda kada je izostavljen dio riječi ili slog (23b, 69b), pa pisar izostavljeni dio naknadno dodaje iznad retka te trima tačkama obilježava njegovu pripadnost toj riječi, kao na stranici 154b.

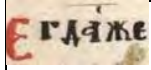
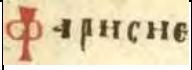
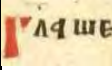
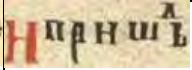
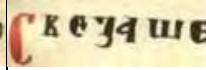
23b-21/22		Mt. в а м ѣ : т н : с ђ д н е б ѹ д ѹ т ѣ 12:27
60b-12r		Mt. в ѣ к о р ѣ в а н ѹ : п о н е ж е ц ѣ н а 27:36
69b-19r		Mk. п р о с а д н ѣ т ѣ в н н ѹ : ѡ в ѡ е м н х н 2:22

79a-1r		Mk. бн ко:раблъ:по срндн мора 6:47
154b-20r		Lk. бѹдѣта:дѡѣ въкупѣ мелѹщн 17:35
181b-12r		IV. н тѹ:жнвнше с нмн 3:22

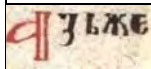
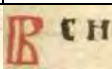
U potpuno istoj funkciji javljaju se i tri tačke, a iz svega ovoga se jasno zaključuje da distribucija tačke, dvotačke i trotačke uopće nije posve precizirana, odnosno da ne postoji jasno pravilo, osim da najčešće imaju funkciju razdvajanja.

23a-20r		Mt. не прнѡрѹе:тѡнн възупнѣтъ 12:19
164a-12r		Lk. ѡко блнзѡ:жетва єсть 21:30
216b-10r		IV. н сказаѡхъ нмѡ нмѣ:твоѡ 17:26

I velika slova ili majuskule imaju značenje početka novih tekstnih cjelina, odnosno funkciju razgraničavanja, te time pripadaju grafetičkoj oblasti istraživanja. Dakle, ova slova označavaju ili početak evanđelja ili nove tekstne cjeline – nove biblijske parabole kojoj odgovara najčešće Amonijeva ili opširna glava. Kao što je već rečeno, najveći broj majuskula u Kop. evanđelju su jednostavna uvećana slova, izvedena uglavnom crvenom bojom – kinovarom, a njihove paleografske karakteristike podudaraju se s običnim malim slovima.

9b	23a	76a	99a	99a	101a
					

Često se u ispisivanju majuskula duplaju konture osnovnih stubova slovne forme, a time se postiže barem minimalno razlikovanje od jednostavnih malih slova. Ovakva velika slova ujedno su i najčešća u Kop. evanđelju, a navodimo samo neke primjere:

7b	21	42b	97b	144b	169a	206a
						

Ligature i skraćenice

Na nivou grafetičke analize teksta prisustvo ligatura u Kop. rukopisu objašnjava se dvostrukom motiviranošću – tradicijom i ekonomiziranjem – što je sasvim u skladu sa stanjem opisanim u najvećem broju bosanskih kodeksa. Izuzetak čini Pripkovićevo evanđelje, koje zbog enormnog broja spojenica predstavlja apsolutni fenomen među bosanskim crkvenoslavenskim rukopisima (Raos 2014: 173), a neuobičajeno mnogo ligatura nameće pitanje da li je to pisarev manir ili potreba štednje prostora? (Kuna 2008: 113). Dok su razlozi postojanja tolikog broja ligatura u Pripkovićevom tekstu još uvijek zagonetka, za pisara Kop. evanđelja ligature najčešće imaju funkciju uštede prostora. O tome svjedoči podatak da je od ukupnog broja izoliranih najviše onih koje su se našle u popisima glava, gdje je tekst inače najzbijeniji, pa su ligature, uz nadredna slova, jedan od načina prevazilaženja te poteškoće. S obzirom na to da inventar ligatura ovoga pisara nije velik, osim standardiziranih grafema ligaturnog i digramskog porijekla koji su već navedeni, prikazat ćemo kompletan popis, a klasificirat ćemo ih prema (1) broju članova – zabilježene su uglavnom dvočlane i jedan primjer tročlane ligature, te (2) poziciji u tekstu – ligature koje dolaze u osnovnom tekstu i one u naslovima evanđelja i glava.

Među dvočlanim, najviše je ligatura s grafemom *a* jer je vertikalno stablo pogodno za tvorbu spojenica jarbolskog tipa (Raos 2014: 180). Pisar najčešće spaja *a* i *n*, zatim *ak* i *at*, te rijetko *ab*, *av*, *ag* i *ao*. Stubić je, kao što je rečeno, uspravan, petljica različitog oblika, a druge slovne forme koje ulaze u sastav ligature paleografski ne odstupaju od istih slova izvan ligature. Spoj *ao* može se interpretirati i kao tročlana ligatura, premda je prihvatljivije oblik *o* smatrati standardiziranim grafemom ligaturnog porijekla. Najveći broj ligatura koje slijede već su zabilježene u bosanskim tekstovima – i epigrafskim¹³ i crkvenim – a sve evidentirane, izuzev spoja *at*, piše i Pripković¹⁴.

<i>ab</i>	<i>av</i>	<i>ag</i>	<i>ak</i>			<i>an</i>	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
<i>an</i>		<i>ap</i>		<i>at</i>		<i>aju</i>	
9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.

1. **ab̄ne** (167b: 22r); 2. **na vse** (169a: 21r); 3. **благ̄овѣстсв̄ю** (111b: 11r); 4. **єл̄нак̄hma** (2b: 2r); 5. **na k̄pl̄x** (46b: 13r); 6. **єл̄нак̄m̄l̄ь** (115b: 16rC); 7. **во̄ан̄ерьг̄єсн** (71a: 6r); 8. **нап̄нс̄ан̄не** (111a: 14r); 9. **в̄з̄ан̄ган̄н̄** (106a: 20rA); 10. **наз̄ара̄н̄на** (216b: 24r); 11. **за̄п̄в̄н** (65b: 2r); 12. **оба̄ п̄̄не̄за** (106a: 20rB); 13. **ма̄с̄ню** (105b: 3rB); 14. **ма̄т̄н̄** (106a: 1rA); 15. **бо̄га̄т̄н̄м̄ь** (106a: 7rB); 16. **спа̄с̄а̄ю̄щн̄х̄ с̄є** (106a: 17r).

NASLOVI

<i>av</i>	<i>av</i>		
17.	18.	19.	20.

17. **гла̄вн̄ є̄ва̄н̄ѣл̄н̄ є̄же̄ ѿ̄т̄н̄ѡ̄в̄на** (175a); 18. **є̄ва̄н̄ѣл̄н̄ є̄же̄ ѿ̄т̄ ма̄т̄н̄** (1a); 19. **гла̄вн̄ є̄ва̄н̄ѣл̄н̄ є̄же̄ ѿ̄т̄**

¹³ Ligature sa slovom *a* najčešće su i u natpisima. Vidi tabelu u mojoj knjizi (2015: 49).

¹⁴ Vidi Pripkovićeve ligature u tabeli J. Raosa (2014: 176).

Uz ligaturno vezivanje slova, koje, kao što smo vidjeli, u Kop. evanđelju uglavnom ima funkciju uštede prostora, postupak kraćenja izvodi se *kontrakcijom* ili stezanjem i *superpozicijom* ili natpisivanjem, dok se *suspenzije* ili odsijecanje, koje zapravo nastaju procesom okrnjivanja odnosno odsijecanja desnog dijela riječi (Žagar 2007: 473), ne bilježe u Kop. evanđelju, a čini se da je ovaj postupak kraćenja rijetka pojava i kod drugih bosanskih pisara. Osim toga, u procesu kraćenja mogu se npr. preklapati natpisivanje i kontrahiranje, ali je sve uglavnom podređeno glavnom cilju – uštedi prostora.

Ipak, od svih navedenih postupaka kraćenja riječi, koji imaju ishodište u grčkim tekstovima, u Kop. evanđelju najfrekventnije su kontrakcije. Ovaj konvencionalni način kraćenja, koji se ugleda u prisutnosti “glave” i “repa” riječi odnosno isključivanju “trupa” riječi (Žagar 2007: 439), kod pisara Kop. evanđelja, kao što je to uopće prisutno u staroslavenskoj tradiciji, uglavnom zahvata skupinu *nomina sacra*. Gotovo sve kontrakcije s popisa M. Žagara (2007: 453–466) nalazimo i u Kop. evanđelju. Međutim, kao i kod drugih pisara, u Kop. evanđelju nalazimo primjere pisanje title i iznad punog oblika, što samo govori o mehaničkom dodavanju title iznad riječi koje ih sadrže po tradiciji – $\overline{\text{УЛОВѢКЪ}}$, $\overline{\text{ЕРУСОАНМЪ}}$, $\overline{\text{ЗЕМАН}}$, $\overline{\text{НЕБЕСНЕ}}$, $\overline{\text{АМННЪ}}$, $\overline{\text{ГННЗ}^{\text{а}}}$, $\overline{\text{ГЛАСЪ}}$, $\overline{\text{НОВАНЪ}}$, $\overline{\text{СЛОВЕСА}}$, $\overline{\text{МАТН}}$ itd.

Natpisivanje je također način uštede prostora čiji je krajnji rezultat da se s manje grafičkog sadržaja pošalje ista poruka (Žagar 2007: 487). U poređenju s pisarima drugih bosanskih evanđelja – npr. Divoševim i Sofijskim u kojima iznad natpisanog slova obično dolazi zaobljena titla koja se i oblikom razlikuje od title nad kontrakcijama – npr. $\rho^{\vee}\epsilon, \text{а}$ samo natpisivanje kao oblik uštede čest je postupak na desnim rubovima redova – pisar Kop. evanđelja gotovo je posve napustio titlu. Naprimjer, u obliku *reče*, koji se najčešće krati natpisivanjem, samo je nekoliko puta došla titla – $\rho^{\vee}\epsilon$, a ona se oblikom ne razlikuje od title nad kontrakcijama. Inače, njeno napuštanje iznad natpisanog slova općenito se smatra osobinom mlađih rukopisa.

Uopćeno gledajući, natpisivanje s ciljem kraćenja u tekstu Kop. evanđelja nije tako često kao kod spomenutih pisara, a gotovo da se ne javlja na kraju retka. Zapravo, nadredna slova koja se javljaju u funkciji kraćenja uglavnom su normirana u pojedinim oblicima riječi. Pored navedenog nadrednog $\check{c}$ ($\rho^{\vee}\epsilon$, $\rho^{\vee}\epsilon\text{ТЬ}$, $\rho^{\vee}\epsilon\text{ШН}$, $\text{НАР}^{\vee}\epsilon\text{ТЬ}$), zatim slova *t* – u prijedlogu i prefiksu u formi trostupčanog ($\omega^{\text{т}}$, $\omega^{\text{т}}\text{ВЕЩАТН}$, $\omega^{\text{т}}\text{ВРЪЗУ}$), a izvan prijedloga i prefiksa u formi jednostupčanog ($\text{М}^{\text{т}}\text{АТН}^{\text{ѣ}}$, $\gamma^{\text{т}}\text{о}$, $\text{М}^{\text{т}}\text{РЪ}$, $\text{ПРН}^{\text{т}}\gamma\text{а}$, $\text{А}^{\text{ѣ}}\text{т}$) – u istoj funkciji javljaju se i slovo *d* ($\text{ср}^{\text{д}}\text{це}$, $\text{П}^{\text{д}}\text{ОБНЪ}$, $\text{Ш}^{\text{д}}\text{Ъ}$, $\text{ПРНШ}^{\text{д}}\text{Ъ}$, $\text{СВ}^{\text{д}}\text{ѢТЕЛ}^{\text{ѣ}}$), te sasvim rijetko slova *n* ($\text{НВАН}^{\text{н}}\text{а}$), *l* ($\text{ОШ}^{\text{л}}\text{Ъ}$, $\text{Г}^{\text{л}}\gamma$) i *r* ($\text{ПРО}^{\text{р}}\text{КЪ}$, $\text{ПРО}^{\text{р}}\gamma\text{ннн}$, $\text{ПРО}^{\text{р}}\text{КН}$), s tim da u nekim od posljednjih primjera treba pretpostaviti zaboravljanje ispisivanja title. Kao što pokazuju navedeni primjeri, najčešće je natpisano jedno slovo, iako se mogu naći i primjeri dva slova ($\text{М}^{\text{т}}\text{АТ}^{\text{ѣ}}\text{Н}$, $\text{ср}^{\text{д}}\text{це}$).

Na kraju, za sve nivoe grafetičke organizacije pisane poruke u Kop. evanđelju može se reći da dobro slijede crkvenoslavensku tradiciju koja se njeguje u Bosni krajem 14. i početkom 15. stoljeća.

Literatura

1. Đorđić, P. (1971) *Istorija srpske cirilice – paleografsko-filološki prilozi*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd.
2. Grickat, I. (1961–1962) “Divoševo evanđelje”, Filološka analiza, *Južnoslavenski filolog*, knjiga XXV, 227–295.

3. Kardaš, M. (2015) *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, Institut za jezik, Sarajevo.
4. Kuna, H. (2008) *Bosanska srednjovjekovna književnost*, Forum Bosnae, Sarajevo.
5. Mošin, V. (1965) "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", *Slovo*, sv. 15–16, Zagreb.
6. Mošin, V. (1971) *Ćirilski rukopisi Povijesnog muzeja Hrvatske i Kopitareve zbirke*, Tom I, Srpska književna zadruga, Beograd.
7. Mošin, V. (1971) *Ćirilski rukopisi Povijesnog muzeja Hrvatske i Kopitareve zbirke, Paleografski album*, Tom II, Srpska književna zadruga, Beograd.
8. Mošin, V. (1971) *Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani = La collection des manuscrits slaves de Kopitar et le fragment cyrillique de Zois de la Bibliothèque nationale et universitaire de Ljubljana*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
9. Paskojević, K. (2015) "Paleografsko istraživanje ćirilične diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu sokol grada", *Anali Dubrovnik*, 51/3, 31–77.
10. Raos, J. (2014) "Ligature u Pripkovićevom evanđelju", *Filologija*, 63, Zagreb, 173–192.
11. Šidak, J. (1955) "Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja 'Crkve bosanske'", *Slovo*, br. 4–5, Zagreb, 47–63.
12. Žagar, M. (2007) *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb.
13. Žagar, M., Paskojević, K. (2015) "Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurziva", *Filologija*, No. 62, 221–247.
14. Žagar, M. (2016) "Paleografska analiza Prozorske povelje iz 1366. godine (Prilog problematiziranju tipologije ćiriličkog pisanja u srednjovjekovnoj Bosni)", u: *Bosanski ban Tvrtko "Pod Prozorom u Rami"*, Općina Prozor–Rama i Synopsis d.o.o. Zagreb, 33–60.

PALEOGRAPHIC ANALYSIS OF THE LETTERS OF KOPITAR'S GOSPEL

Abstract

The paper analyzes the paleographic characteristics of the letters of Kopitar's gospel, the Bosnian Church Slavonic literacy from the end of the 14th century. The resources involved in the organization of a written message are examined through: 1) the text field and the line structure, 2) word's inventory – special letter forms, 3) the scriptura continua and the signs of delimitation: punctuation and majuscules, and 4) ligatures and abbreviations. The selected graphic levels of analysis will serve as the basis for an attempt to ubicate the manuscript in time and space.

Key words: Kopitar's gospel, Bosnian redaction of Church Slavonic language, paleography, graphetic